

# Nelson Mandelas brev från fängelset

”Ett brev betyder så mycket” var en reklamslogan som det svenska postverket gjorde sig påmint med för några årtionden sedan. Vad brev – på olika sätt – kan betyda, både sådana som kommer fram och sådana som aldrig når adressaten, får man åtskilliga exempel på i den samling av Nelson Mandelas fängelsebrev som kom i svensk översättning hösten 2018.

Boken är utgiven av Modernista i Stockholm och omfattar mer än 600 sidor. Den här artikeln är ingen recension av boken, snarare en betraktelse utifrån min läsning av breven. Låt mig börja med att kortfattat ge en liten personlig bakgrund.

## *En svensk bakgrund*

1932 bildades Svenska Ekumeniska Nämnden (SEN) som ett samarbetsorgan för kyrkor och kristna organisationer i Sverige. Den kom på 1970- och 80-talen att spela en betydande roll för framväxten i Sverige av en allt starkare opinion mot rasförtrycket i södra Afrika. Det ledde till att riksdagen stiftade lagar och regeringen utfärdade förordningar som kraftigt beskar möjligheterna för svenska företag att investera och bedriva handel i Sydafrika och Namibia.



1985–1993 var jag SEN:s generalsekreterare. När jag tillträdde tjänsten hade regeringen upptäckt att nämnden i sin egenskap av kyrkligt organ utmärkt väl kunde fungera som kanal för delar av det understöd som i all hemlighet kom olika anti-apartheid-organisationer i Sydafrika till del. Omfattningen av den verksamheten kom sedan att växa ända tills SEN upplöstes 1993 till förmån för bildandet av Sveriges Kristna Råd. För det stöd som SEN förmedlade har jag redogjort i ett av kapitlen i min bok *Gör ni då inte åtskillnad...?* från 2007.<sup>1</sup>

Ett av de bidrag SEN förmedlade var på 5 miljoner kronor och gick till den National Reception Committee som bildats i Sydafrika sedan landets regering i oktober 1989 frigett en grupp ledande politiska fångar, en frigivning som nådde sin kulmen när Nelson Mandela efter tjugosju och ett halvt års fångenskap vandrade ut i friheten den 11 februari 1990.

Det svenska stödet till motståndet mot apartheid var omfattande, både det som regeringen gav eller initierade och det som enskilda organisationer eller

<sup>1</sup> Rune Forsbeck: *Gör ni då inte åtskillnad...?* Nielsen & Norén förlag, Stockholm 2007.

personer stod för. Det var således ingen slump att Nelson Mandela efter frigivningen förlade sin första längre resa till Sverige. Han kom för att tacka för det omfattande stödet och för att möta African National Congress ANC:s ordförande i exil Oliver Tambo, som efter en stroke vårdades på en klinik strax utanför Stockholm. Resan ägde rum i mars 1990, och jag fick möta Mandela vid två tillfällen. En mindre delegation från SEN besökte honom i hans svit på Grand Hotel i Stockholm, och vi firade en ekumenisk gudstjänst i Uppsala domkyrka den 13 mars med tal av Mandela. Vid en mottagning i Kyrkans hus efter gudstjänsten gick Mandela fram till fönstret för att vinka till den folkskara som samlats på gatan nedanför. Säkerhetsfolket fick fnatt och slet honom raskt därifrån.

### *Peale, nationalism och ubuntu*

Nelson Mandela satt sammanlagt och utan avbrott i tjugosju och ett halvt år i sex olika fängelser. Det mest kända av dem är det som låg på Robben Island utanför Kapstaden. Där var han internerad i två omgångar mellan 1963 och 1982. Han använde en rad olika tillvägagångssätt och tekniker för att inte brytas ner mentalt och kroppsligt av de utstuderat grymma och omänskliga villkor som gällde för fångarna både på Robben Island och i de andra fängelserna. I förordet till *Fängelsebrev* säger dotterdottern Zamiswazi Dlamini-Mandela:

Från första dagen i fängelse beslöt morfar att aldrig knäckas eller vackla, utan han insisterade på att han och hans medfångar skulle behandlas med värdighet. I ett brev till mormor 1969 rekommenderar han att hon stärker sig andligt genom att läsa psykologen Norman Vincent Peales bästsäljare från 1952, *The Power of Positive Thinking*.

Hänvisningen till Peale kan te sig förvånande. Denne var djupt kontroversiell och utsatt för hård kritik av många, psykologer såväl som teologer. Men Nelson Mandela förklarade: ”Jag bryr mig inte om de metafysiska aspekterna av hans resonemang, men jag tycker att hans åsikter i fysiologiska och psykologiska frågor är värdefulla. Hans grundläggande synpunkt är att det inte så mycket gäller vilka pro-

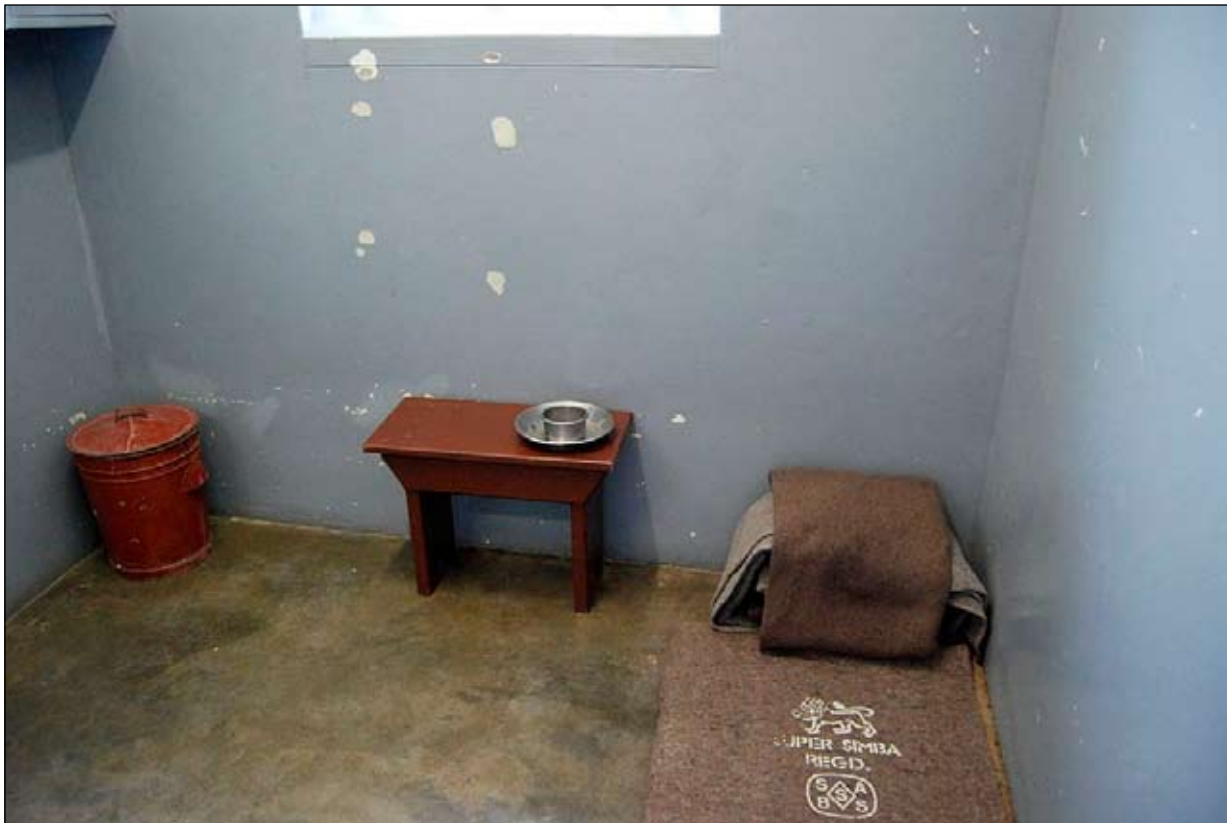
blem man har som vilken inställning man har till dem.” Det påminner om den norrländska gummans ”Det beror inte på hur man har det utan på hur man tar det”. Det är samma slag av grundläggande folklig vishet som Mandela inhämtade i sin barndom i det traditionella afrikanska samhället, en vishet som skulle visa sig mäktig att övervinna den dåraktiga apartheid-ideologin.

Här möter ett annat grundläggande drag i Mandelas livssyn och hållning: nationalismen. I ett av sina modiga brev, ställt till justitiedepartementets likvidator i oktober 1967, skriver han:

Vad beträffar mina politiska åsikter har jag alltid först och främst betraktat mig själv som nationalist, och jag har under hela min politiska karriär influerats av afrikansk nationalism som ideologi. Min enda ambition i livet är [...] att ge mitt bidrag till mitt folks kamp mot de vitas förtryck och exploatering. Jag kämpar för det afrikanska folkets rätt att styra sig självt i sitt eget land.

Nu är ju nationalism är ett högst problematiskt begrepp, och Mandelas karaktärisering av sig själv som nationalist måste förstås mot bakgrund av att han värjer sig mot regimens vanliga stämplingar av oppositionella som marxister och kommunister. Han är inte marxist, säger han, och tar avstånd från idén om ett kommunistiskt samhälle. ”Även om jag är nationalist, så är jag ingen raskrigare”, påpekar han vidare, och säger sig fullt ut acceptera principen att ”alla människor, oavsett vilken nationell grupp de tillhör, äger rätt att leva ett fullvärdigt och fritt liv på grundval av maximal jämlikhet”.

I ett brev till en vän några år senare, i januari 1971, återkommer han till detta: ”I en tid då somliga människor febrilt verkar för en ökning av antalet fraktioner, upphöjer stammen till den slutliga och högsta formen av samhällelig organisation, ställer den ena nationella gruppen mot den andra, är kosmopolitiska drömmar inte bara något önskvärt utan en oavvislig plikt”. En sund balans måste upprätthållas, menar han, och jag tror han avser balansen mellan nationalistiska och kosmopolitiska betraktelsesätt. Utan trygg förankring i sin egen tradition kan en människa inte ge andra rätt till motsvarande förankring och upptäckta det mänskliga som är gemensamt för alla. En sådan balanserade insikt



Mandelas fängelsecell på Robben Island.

saknas, som vi dessvärre ser många bevis för, hos många av världens mäktiga idag.

I botten för allt Mandelas tänkande ligger det afrikanska begreppet *ubuntu*, ett ord och begrepp som finns i flera språk i sydöstra Afrika. Dess innebörd är att vi alla är beroende av varandra och därför har ett ömsesidigt ansvar att visa solidaritet och medkänsla. Nelson Mandela har själv illustrerat det med vad som förr var en självklarhet: när en resande kom till en by fick han omedelbart, utan att behöva be om det, mat och husrum. Respekt, hjälpsamhet och vilja att ge sitt bidrag till gemenskapen är grundläggande.

### *Bonhoeffer, Mandela och det mänskliga*

Apartheid var klart inspirerad av nazismen. (Både den form av teologi som utformades i det nazistiska Tyskland och den som hjälpte till att motivera apartheid är för övrigt utmärkta exempel på hur fan läser Bibeln.) Det finns uppenbara paralleller mellan det motstånd som samlades i den tyska Bekännelsekyrkan under åren 1933–1945 och den opposition som Nelson Mandela representerade. Dietrich Bonhoeffer, tysk teolog och präst, tillhörde Bekännelsekyr-

kan. Han fängslades av nazisterna i april 1943 och avrättades två år senare då upphittade dokument visade att han varit direkt kopplad till det attentat den 20 juli 1944 som var nära att ta livet av Adolf Hitler.

Både Bonhoeffer och Mandela brottades med frågan om och i så fall under vilka omständigheter det kunde vara berättigat att tillgripa våld mot en förhatlig regim. Bonhoeffer kom fram till sitt svar genom ett resonemang om plikt och ansvar. Boken med hans brev och anteckningar från fängelset har titeln *Motstånd och underkastelse*, och vid ett tillfälle (21 februari 1944) noterar han: ”Gränserna mellan motstånd och underkastelse kan [...] inte bestämmas principiellt: båda måste finnas och båda mötas med beslutsamhet. Tron fordrar detta rörliga, levande handlande. Bara så kan vi hålla ut i den nuvarande situationen och göra den fruktbarande.”<sup>2</sup> Det innebar för honom nödvändigheten att göra politiskt motstånd och att ta på sig och bära skuld. Han förnekade inte sin delaktighet i attentatsplanerna.

<sup>2</sup> Dietrich Bonhoeffer: *Motstånd och underkastelse. Brev och anteckningar från fängelset utgivna av Eberhard Bethge*. Gleerups, Lund 1970, s. 107.

Mandela fann för sin del lösningen i bildandet av en separat organisation, Umkhonto we Sizwe, ANC:s väpnade gren, och i attentatshandlingar som om möjligt utfördes så att människor inte kom till skada. Hans uppfattning att våld under vissa omständigheter kan vara berättigat illustreras också av hans upprepade vädjanden att hans hustru Winnie Mandela, förföljd och trakasserad, skulle ges rätt att beväpna sig med pistol eller liknande.

Vad som mer än annat förenar Bonhoeffer och Mandela är dock deras djupa mänsklighet och framhävandet av det mänskliga. ”Att vara kristen innebär inte att vara religiös på ett bestämt sätt, att göra om sig till någonting på grund av en eller annan metodik (en syndare, en botgörare, ett helgon) utan det innebär att vara människa; Kristus skapar i oss människan, ej en människotyp” sade Bonhoeffer.

Vaktslåendet om det genuint mänskliga är också genomgående i Mandelas brev, oavsett vem han skriver till. Han vänder sig till myndigheter, fängelseledningar, medarbetare, advokater, vänner och anhöriga, små och stora. Som dotterdottern påpekar insisterar han på att bli behandlad med värdighet och behandlar själv dem han vänder sig till på det sättet. Han skriver som människa till människa och skulle, tror jag, vara tilltalad av den ”religionslösa kristendom” som Bonhoeffer talade om: ”Den kristne är icke en *homo religiosus*, utan en människa rätt och slätt.” Mandela formulerar sig så: ”Ärlighet, uppriktighet, enkelhet, ödmjukhet, osjälviskhet, frikostighet, anspråkslöshet, tjänstvillighet – egenskaper inom nära räckhåll för alla och envar – utgör grundvalen för individens andliga liv.” Samtidigt bekänner han sig som metodist: ”Själv blev jag förstås döpt i Wesleyan Church och gick i dess missionskolor. Såväl ute i friheten som i fångenskap här inne är och förblir jag en i anden övertygad medlem men allt eftersom tenderar ens uppfattning att breddas och välkomna en större enighet i ekumenisk riktning.”

### *Barn och barnbarn*

När Nelson Mandela greps och sattes i fängelse 1962 var hans äldste son sju ton år och hans andra son tolv. Av döttrarna var den äldsta åtta, den näst äldsta tre och den yngsta två. Fångelsereglerna sade

att barnen fick besöka honom först när de hade fyllt sexton. Den äldste sonen omkom i en trafikolycka 1969. Mandela förvägrades delta i hans begravning. Han hade heller inte fått tillåtelse att vara med på sin mors begravning ett år tidigare.

Förtvivlat försökte han via brev hålla kontakt med barnen och så småningom också med barnbarnen. Men som dotterdottern konstaterar i sin inledning till *Fängelsebrev*: ”Hur mycket han än försökte vara förälder från fängelset, så gick det inte.” Det blev inte lättare av att flera av de brev han skrev aldrig nådde dem som skulle ha dem.

Ett genomgående tema i breven till barn och barnbarn är vikten av studier och utbildning. Hans egna erfarenheter vittnade om betydelsen av gedigna kunskaper. När han vände sig till myndigheter och fängelsepersonal radade han upp relevanta fakta och kunde som den advokat han var hänvisa till grundläggande juridiska principer. Han var också trots – eller på grund av? – de hinder som lades i vägen för honom oerhört målmedveten och envis när det gällde hans egna studier. I oktober 1985 skriver han, 67 år gammal, till registratören vid University of South Africa ett brev som vittnar om att han fortfarande är angelägen om att fullborda sina juridikstudier. Så ville han vara ett föredöme för de sina.

Den viljan förstärktes och fördjupades av den plågsamma problematik som många som lever efter sin övertygelse drabbas av. Han uttrycker det så:

Faktum är att det har funnits ögonblick då jag har önskat att jag hade fötts ur en myrstack eller kommit med sagans stork, när jag har önskat att jag inte hade någon släkt, aldrig hade haft någon livskamrat, några barn eller familjeförpliktelser. Många gånger har jag undrat: Är det berättigat att försumma sin familj på grund av engagemang i större frågor? Är det rätt att döma sina små barn och åldriga föräldrar till fattigdom och svält i hopp om att kunna rädda trälar i jordens alla stater? [...] Den sortens frågor plågar mig varje dag. [...] Men försöken att besvara dessa relevanta frågor har skingrat alla mina tvivel och lett mig till en större övertygelse om att jag har intagit rätt ståndpunkt.

Övertygelsen att trots allt ha gjort det rätta är alltså inte lättköpt. Den har betalats med vända och plåga.

## Mening och hopp

Den österrikiske psykiatern Viktor E. Frankl kom genom sina erfarenheter i tyska koncentrationsläger 1942–1945 fram till att det finns en drivkraft som är större än de flesta andra resurser i våra mänskliga liv, och det är viljan till mening. Om vi kan se en mening med och i det lidande som drabbar oss, kan vi också uthärda det på ett helt annat sätt än om vi upplever det som meningslöst.<sup>3</sup> I ett brev till en släkting berättar Mandela 1969 hur hotet om dödsstraff under Rivoniarättegången 1963–64 framkallade en dödsskräck som övervanns. ”När jag steg upp nästa morgon var det värsta över, och jag hade på något sätt uppbådat tillräckligt med kraft och mod för att säga att även om jag inte kunde göra mer för den sak vi tagit på oss med sådan passion, så kunde till och med det ohyggliga öde som hotade oss vara förmånligt i ett större perspektiv.” Han såg trots allt en mening i det som skedde.

Viljan till mening höll hoppet levande. ”Hoppet är ett mäktigt vapen, även när inget annat återstår”, skriver han i januari 1970 och i december samma år: ”Hela min varelse överflödar av hopp.” Det hoppet gällde för honom både det lilla och det stora, familjen, som han älskade, och landet Sydafrika, som han också älskade.

## Winnie Mandela

Nelson Mandela var gift tre gånger, med Evelyn Ntoko 1944–1958, Winnie Madikizela 1958–1996 (1992) och Graça Machel 1998–2013. Hans brev till hustrun Winnie vittnar om hans stora kärlek till henne, men man kan också, kanske mest på grund av information från annat håll, se tecken på de motsättningar mellan de två som undan för undan växte fram och till slut ledde till separation och skilsmässa. I ett av de sista breven till henne, skrivet i slutet av 1984, tar Mandela i på skarpen och säger ifrån på sina egna och medfångarnas vägnar:

Din ihärdighet med att knyta vår frigivning till bantustan-systemet, trots vårt starka och tydligt klargjorda motstånd mot den idén, är högst oro-

3 Viktor E. Frankl: *Livet måste ha mening*. Bokförlaget Aldus/Bonniers Stockholm 1969.

ande, rentav provocerande, och vi uppmanar dig bestämt att inte fortsätta på en väg som oundvikligen kommer att resultera i en otrevlig konfrontation mellan dig och oss.”<sup>4</sup>

Till slut blev förhållandet mellan de två helt omöjligt.

Gång på gång klagar han, både i breven till Winnie och andra, över att breven är hårt censurerade, ofta på gränsen till oläsbarhet, och att allt tyder på att många brev, både från och till honom, aldrig kommer fram.

## Moraliskt övertag

Även om Mandela själv definierade ett helgon som ”en syndare som ständigt bemödar sig” kan man knappast karaktärisera honom själv som ett helgon. (Helgonförklaring är ju för övrigt en besynnerlig idé över huvud taget.) Han var, som vi alla är, en människa med såväl fel som förtjänster, och hans förflutna var inte helt fläckfritt. Ändå har han hela tiden ett moraliskt övertag i sina brev, i synnerhet när han skriver till myndighetspersoner och representanter för fängelseväsendet. Det övertaget uppnår han inte genom att vara sarkastisk (även om något enstaka exempel på det också skulle kunna anföras) utan genom att vara artig, korrekt och saklig. De ministrar, överdirektörer, kommandanter och andra som han går till rätta med måste ha varit kraftigt förhårdade för att inte skämmas medan de läste. Tyvärr var nog en del av dem just det.

Det sagda innebär inte att han inte kunde säga ifrån. Ibland gör han det så det sjunger om det. För det krävdes förstås stora portioner mod – som när han 1976 sade överdirektören för fängelsemyndigheten

4 s. 474 i *Fängelsebreven*. Ordet ”bantustan” brukar återges med engelska ”homeland” och svenska ”hemland”. Det betecknade under apartheid de områden (ungefär 13 % av Sydafrikas yta) dit regeringen tvångsflyttade stora delar av den svarta befolkningen under förespegling att de där skulle vara självständiga. I själva verket kontrollerades också dessa områden av regimen. – 1974 hade Nelson Mandela erbjudits att bli fri på villkor att han bosatte sig i Transkei, det ”hemland” där han var född. Idén dök upp igen 1984 och understöddes då av Winnie Mandela.

och kommandanten på Robben Island sanningen rakt upp i ansiktet. I femton punkter radar han i sitt brev till dem upp övergrepp, politiska trakasserier och andra orättvisor som fångarna utsätts för. Han påpekar myndighetsmissbruk och tjänstefel, illvilighet och småaktighet i censuren av inkommande och utgående post, oansvarig hantering av fångarnas pengar, kränkande behandling i samband med besök och mera av det slaget. Mot slutet av brevet säger han: ”Er regering och er myndighet är okända för sitt hat, förakt och sina förföljelser av svarta människor, i synnerhet afrikaner, ett hat och förakt som utgör den grundläggande principen för en mängd av detta lands lagar och bestämmelser”.

### Sexualitet – och boxning

Mandela berör många livsområden i sina brev, men det finns ett som han egentligen inte går in på. Jag har hittat ett enda exempel på att han nämner sexualiteten. I ett brev till en vän frågar han 1985: ”Är du gift? I så fall, vem är den lyckliga unga damen? Hur är det med mannakraften?” Att han annars undviker ämnet är inte svårt att förstå. Det torde ha varit mer eller mindre tabu, och hur han och hans medfångar tillfredsställde sina sexuella behov kan gott få förbli deras ensak.

Det kan dock tänkas att de missbruk och övergrepp som han anklagar fängelsepersonalen för hade sexuella inslag. Därom säger han dock ingenting. Måhända var det alltför skambelagt.

I maj 1989 sände Mandela gratulationer till Mike Tyson, tungviktsboxaren, för dennes hedersdoktorat vid ett amerikanskt universitet. Till saken hör att det rörde sig om en ”Doctor of Human Letters”, en grad som inte har någonting med akademiska meriter att göra. Mandela tackar också för de boxhandskar Tyson hade sänt honom till 70-årsdagen 1988. Han var mycket intresserad av boxning och hade i varje fall i ungdomen ägnat sig däråt.

### Politiska fångar

Nelson Mandela och hans kamrater var politiska fångar. I breven till fängelsemyndigheterna framhöll han, förgäves, upprepade gånger att de borde erkännas som sådana. Ett indirekt och oavsiktligt medgivande att de satt inne av politiska skäl finns dock till exempel i motiveringen till att ett brev till parlamentsledamoten Helen Suzman 1974 stoppades: ”Eftersom brevet inte tar upp familjeangelägenheter utan endast politiska åsikter och idéer hålls det härmed inne.”



”Den sydafrikakanske frihetskämpen Nelson Mandela.” Sovjetiskt frimärke från 1988.

Varför ska vi läsa Nelson Mandelas fängelsebrev och bli upprörda av de övergrepp och den omänsklighet de vittnar om? Det är ju över nu, och Mandela är frigiven. Han lever för övrigt inte längre. Svaret är förstas att det inte alls är över. Apartheidsystemet lever fortfarande, om än inte lika påtagligt som under andra halvan av 1900-talet. Det finns i människors sinnen, i det undermedvetna, i attityder och handlingar. Det är det ena. Det andra är att det idag finns politiska fångar i andra delar av världen. Deras antal kan inte anges exakt men är förfärande högt. Människor förföljs, trakasseras, torteras och dödas också idag för sin övertygelses skull. Den harm, avsky och vrede som dessa omständigheter och fängelsebrevet kan väcka bör läggas till grund för protester och kamp mot det utbredda barbariet. Dessutom, och det är kanske det viktigaste: Mandela ger oss ett exempel på vad en människa kan utträta i solidaritet med andra. Det kan och bör inspirera oss, ge hopp och tillförsikt. Det lönar sig till slut att bjuda det onda motstånd, hur övermäktigt det än ser ut att vara.

RUNE FORSBECK

Nelson Mandela: *Fängelsebrevet*. Redaktör:

Sahm Venter. Förord: Zamaswazi Dlamini-Mandela. Översättning: Leif Jansson, Gabriel Setterborg, Jan Ristarp och Kjell Waltman. Modernista, Stockholm 2018. 637 sid.